

і Оссолінських, Жевуських з Підгірців і т. д. (Літ.: *Zielińska T. Zbiór archiwalny Aleksandra Czołowskiego w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych // Archeion*.— 1991.— Т. LXXXIX.— S. 105—128).

До цього ряду зібрань потрібно віднести також фрагменти збірки Бібліотеки Баворовських у Львові (прийняті з Народної бібліотеки у Варшаві 1952 р.). У збірці рештки різних міських архівів — судові книги, привілеї, копіярії, хроніка. Зберігаються також матеріали XV—XVIII ст. з міст Тернополя, Щурович, окремі галицькі матеріали 1848 р. (Літ.: *Smoleńska B., Zielińska T. Archiwalia // Archeion*.— 1963.— Т. XXXIX.— S. 104—105).

У третій розділ довідника увійшло 176 описів фондів і їх структурних частин, збірок, колекцій архіву.

Розділ IV. Картографічна збірка

Четвертий розділ найменший за кількістю описаних фондів. Власне, йдеться про одну збірку, яка нараховує близько 36 тисяч аркушів карт і планів. Збірка виникла в результаті надходжень з різних установ та від осіб, а передусім з давнього Головного архіву давніх актів та Архіву давніх актів. Для історії України цінними є насамперед ті карти Європи і Старої Польщі, куди входять українські території періоду XVI—XVIII ст. У збірці знаходяться також Атлас О. Яблоновського „Землі руські Речі Посполитої“, плани фортець Кам'янець-Подільського, Замостя, комунікаційна мапа Галичини і Буковини (1911 р.).

Ми зробили огляд лише вибіркових фондів, збірок, колекцій, що зберігаються у Головному архіві давніх актів у Варшаві, та, йдучи за довідником, подали дуже незначну інформацію про документи та акти у названих зібраннях. Насправді вона у десятки разів більша. Також ми зупинилися лише на тих фондах і документах, які стосуються України, її території як у минулому, так і на сучасному етапі. Для глибшого вивчення цих питань в огляд-рецензію включена поряд з описовою статтею література предмету, яка допоможе читачеві розширити відомості про документи та акти.

Вихід друком рецензованого довідника — помітне явище в історії Головного архіву давніх актів у Варшаві як архівної інституції і польської науково-дослідкової літератури з питань національного архівознавства взагалі.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

І. К. Свешніков. Битва під Берестечком.— Львів, 1993.— 304 с.

В українській історичній науці є небагато робіт, присвячених лише одній битві. Тому монографія нині покійного археолога І. Свешнікова, яка є результатом двадцятирічної праці вченого на розкопках поля бою¹, викликає зрозумілий інтерес у дослідників Хмельниччини. Книжка складається зі вступу, чотирьох роз-

¹ Із сучасних істориків можна назвати лише І. Стороженка, який тепер готує книжку про битву під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями. Див.: Стороженко І. С. Воєнне мистецтво Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Автореферат... канд. іст. наук.— Дніпропетровськ, 1994.— 24 с.

ділів, висновків, хронології подій Берестецької битви, іменного покажчика, бібліографії та списку скорочень.

Археологічні розкопки місця Берестецької битви є першими в Україні останніх десятиріч, що поставили археологію на службу вивчення історії пізнього середньовіччя. Головним завданням для автора було ввести зібрані ним матеріали з відповідною їх інтерпретацією у науковий обіг.

У перших двох розділах, що становлять історичну частину монографії, І. Свешніков подав огляд опублікованих і письмових джерел, головним чином із львівських рукописних збірок, та характеристику історіографії від сучасників битви до наших днів. Дослідник детально аналізує кожен аркуш, діаріуш, хроніку і т. п.

У методологічному аспекті автор вдався до пояснення подій Визвольної війни з класових позицій сумнозвісної антинаукової схеми, розробленої у радянські роки, про прагнення Б. Хмельницького возз'єднатися з Росією. Причому цю інтерпретацію не можна вважати вимушеною, як, наприклад, у І. Крип'якевича, бо І. Свешніков готував свій машинопис у той період (книжка була здана до набору у листопаді 1991 р.), коли в українській історичній науці почався новий якісний етап. З кінця 1980-х рр. започаткувалося відродження інтерпретації епохи XVII ст. представниками української історіографії початку XX ст.— М. Грушевським, В. Липинським, С. Томашівським та іншими.

Ці класові обмеження не дали можливості дослідникові подивитися на Хмельниччину як на національну справу: у тогочасних листах, згідно з автором, можна знайти „[...] багато даних, що характеризують Визвольну війну і Берестецьку битву як прояв перш за все класової боротьби“ (С. 12). Така позиція, нерідко підкреслена термінологією, як, наприклад, „український трудовий народ“, призводить до багатьох курйозів в інтерпретації епохи середини XVII ст.

Так, дослідник заперечує очевидну річ: що Хмельниччина, крім того, що була соціальною війною, стала зіткненням національних інтересів України і Польщі. Тому, як зауважує вчений, військо Богдана Хмельницького не можна називати українським військом, а лише козацьким. Військо ж Яна Казимира — не польським, а шляхетським. Така диференціація проведена автором з тої причини, що на боці поляків було багато українців (Й. Єрлич, брати Киселі, навіть козацькі полковники С. Забузький, М. Крися і т. д.), а на боці козаків — багато польських шляхтичів (Хмельницький та інші) (С. 60—61). Якщо іти за логікою цих аргументів, то жодне військо того часу не може називатися своїм іменем, бо багатонаціональний склад кожного з них був звичним явищем. Як, наприклад, назвати іспанську армію у війні з Францією за Фландрію середини XVII ст., якщо на боці іспанського короля воював принц Конде та багато інших французів? Або російську, якщо у ній служили десятки тисяч мусульман? Крім того, таке заперечення національного характеру Хмельниччини веде за собою заперечення побудови Української держави у середині XVII ст.

Це привело автора до висновку, який ґрунтується на виступі польського академіка С. Яблонського на сесії, присвяченій 300-річчю возз'єднання України з Росією у 1954 р.: Богдан Хмельницький, завдаючи поразок Янові Казимиру, воював не лише в інтересах українського народу, але й польського (С. 65). Якщо у 1954 р. за таким поясненням, вимушеним і контрольованим з Москви, могли ховатися соціальні рухи, що виникли у Польщі в середині XVII ст., то сьогодні це сприймається як зрадницька позиція польського народу стосовно своєї батьківщини.

Ці ж обмеження припасовуються до тодішніх діячів та істориків. Іван Богун, наприклад, названий „сином свого класу“ (С. 121). Класовий підхід віднайдено у німецького хроніста Й.-Г. Шледера, який у „Театрі Європи“ ніби давав позитивні епітети козацькій старшині, а народні маси називав „розбійниками“, „реbelіантами“— перші, мовляв, належали до його класу, і він не міг писати про них негативно. Насправді це твердження штучне, бо Й.-Г. Шледер, попри позитивну оцінку військових здібностей Б. Хмельницького, а не тому, що ці люди мали спільне соціальне походження, загалом ставився до нього без симпатій. Ось, наприклад, він пише з іронією: „Vemeldter Chmielnicki“ (розмальований, себто розкішно одягнений) видавав універсали в Україну².

У руслі цієї позиції йде наступне тенденційне твердження, яке ще у 1991 р. визнано ненауковим. Маємо на увазі культивацию у радянській історіографії тези про „споконвічну мрію“ українського народу воз'єднатися зі своїм „старшим братом“. Задуми Б. Хмельницького, читаємо у І. Свешнікова, „[...] були спрямовані на з'єднання України з Росією [...]“ (С. 68); „Найважливішим питанням у змісті листів митрополита Йоасафа, ченця Павла та Івана Виговського є справа приєднання України до Росії“ (С. 13—14).

Такі ненаукові сентименти до Росії розвиваються у непевних припущеннях про російську національність легендарного козака-героя (у народній традиції — Нечая), що наодинці бився з цілою польською армією, і навіть у фантазіях про його походження зі Смоленщини (С. 123—124).

На підставі археологічних знахідок автор робить висновок про участь донських козаків і московських стрільців у Берестецькій битві. Це, звичайно, має велике значення для дослідження відносин між Військом Запорізьким і Доном. Але такий факт, відірваний від загального контексту українсько-донських стосунків, не засвідчує їхньої цілісності. Відомо, наприклад, що, починаючи від укладення українсько-татарського союзу у 1648 р., ці зв'язки ускладнювалися постійною загрозою походу донців на Крим. З останніх досліджень, що з'ясовують цю тему, тут можна згадати праці дніпропетровського історика В. Брехуненка³.

У цьому контексті замовчується напруження між Б. Хмельницьким та Олексієм Михайловичем у 1651 р., яке виникло у справі самозванця Т. Акундинова. Про нього згадано лише у кількох фразах (С. 93—94).

Для зрозуміння ситуації, що склалася перед Берестецькою кампанією, важливо було б показати наміри Росії розірвати мир з Польщею наприкінці 1650 — на початку 1651 р., розпочавши війну з Яном Казимиром⁴. Така політика Олексія Михайловича щодо Польщі висвітлює справжні мотиви, чому царський уряд допомагав козакам у підготовці Берестецької кампанії. Це було викликано передовсім політичними розрахунками царя, а не його прихильністю до українського народу.

Не позбувшись цього суб'єктивізму у дослідженні, І. Свешніков наголошує, що козацькі могили під Берестечком використовувалися місцевими комуністами для пропаганди своєї ідеології у міжвоєнний період (С. 136). Якщо вже зачіпати це питання, то потрібно згадати насамперед пропаганду національних об'єднань

² *Theatrum Europeum / Besch.* von J.-G. Schlederus.— Frankfurt-am-Main, 1685.— Т. VII.— S. 618.

³ Брехуненко В. Донське козацтво як чинник зовнішньої політики Богдана Хмельницького // *Доба Богдана Хмельницького*.— К., 1995.— С. 120—141.

⁴ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 272—274.

та партій у 1920—1930-ті рр., у тому числі ОУН, які мали набагато більший вплив на суспільну думку Галичини того часу, ніж КПЗУ.

Усі ці зауваження, однак, стосуються аналізу джерел та методології дослідника під час його праці над історичною частиною монографії. Але, незважаючи на це, у тексті зібрано чимало важливих даних про підготовку битви, її проведення, кількість війська у козаків, поляків, татар і т. п.

Два останні розділи книжки взагалі можна вважати унікальними в археологічному сенсі. Учений подав багатий матеріал про локалізацію на полі бою українського, польського і татарського таборів, козацької переправи. Для підсилення археологічних джерел дослідник широко застосовує джерела іконографічні, зокрема тогочасні плани, гравюри, барельєфи, збільшуючи цим значення праці для вивчення військової тактики, етнографії і т. п.

І. Свешніков подав характеристику і детальний опис особистих речей козаків та селян — холодної вогнепальної зброї, побутових ремісничих знарядь, гудзиків, перстнів, ременів, чобіт, монет та інших речей. Дослідник фактично вперше ввів у науковий обіг ці оригінальні, відносно добре збережені і точно датовані джерела. Вони дають нам виразну уяву про стан матеріальної культури українського суспільства середини XVII ст., козацького побуту. Особливо важливим є те, що археолог зміг віднайти могилу, яку з великою достовірністю ідентифікував як останній спочинок соратників Богдана Хмельницького митрополита коринфського Йоасафа та його найближчого товариша диякона Павла (С. 162—163).

Розкопки дали змогу відтворити деталі загибелі людей на полі бою. Перед читачем вимальовуються трагічні картини цих подій. Ось два хлопчики, молодий на плечах у старшого. Старший не витримав ваги, застряг у трясовині і впав на спину, придавивши собою малу дитину. Ось молодий козак, поранений, пройшов, підпираючись кілком, усе болото, але, знесиленний, не міг вибратися на берег і загинув. На переправі віднайдено людські рештки в різноманітних позах у момент смерті, порубані і прострілені кістяки, черепи, в яких іноді трапляються свинцеві кулі. Є й кінські скелети. І. Свешніков довів, що, всупереч численним повідомленням письмових джерел, при відступі козаків на переправі відбувся завзятий бій, під час якого козаки стримували натиск поляків (С. 155—156).

Усі ці історичні і наукові знахідки, звичайно, підносять археологічні розділи монографії на високий рівень польових досліджень з історії козащини, аналогів якому поки що немає в Україні, Росії і Польщі. У цьому безперечно заслуга І. Свешнікова перед наукою. Такий багатолітній пошуковий ентузіазм можна лише щиро вітати. Немає сумніву, що монографія покійного науковця стане важливим стимулом для українських археологів-початківців до подібних розкопок не лише на місцях наших трагічних поразок, але й видатних перемог.

Ярослав ФЕДОРУК